

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐՉՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (ՈՒՂՂԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ՅՈՒՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Մուտք: 2006 թ. հրատարակվեց վեցերորդ տերմինաբանական տեղեկատու, որը ամփոփում է նախկին տերմինաբանական կոմիտեի և նրան հաջորդած՝ Հայերենի բարձրագույն խորհրդի գործող որոշումները՝ անհրաժեշտ մեկնաբանություններով: Այդ որոշումները ունեն հայոց լեզվի ուղղագրությունը, ուղղախոսությունը, կետադրությունը և տերմինաշինությունը, մասամբ նաև քերականությունը նորմավորող նշանակություն և պարունակում են անհրաժեշտ օրինակներ ու բառացանկեր: Նախորդ տեղեկատուի հրատարակումից (1988 թ.) հետո ընդունված որոշումների մի մասն այս տեղեկատուում ընթերցողին է ներկայացվում առաջին անգամ¹:

Բազմաթիվ առողջ և գիտականորեն միանգամայն հիմնավորված որոշումների կողքին, ցավոք, նոր նախագծերով ընդունվել են կամ նախորդ տեղեկատուներից մեխանիկորեն փոխանցվել են և կամ փոփոխության են ենթարկվել նաև այնպիսի որոշումներ, որոնք հիմնականում օբյեկտիվ պատճառներով (հասարակական կյանքի տեղաշարժեր, օտար լեզուների ազդեցության գոտիների փոփոխություն, լեզվի զարգացման ներքին միտումներ են) չեն արտահայտում արդի գրական հայերենի զարգացման և կանոնարկման հիմնական միտումները: Դրանք վերաբերում են լեզվի բոլոր մակարդակներին՝ ուղղախոսությունից, ուղղագրությունից մինչև շարահյուսական կառույցներ ու կաղապարներ:

ՈՒՂՂԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ: Այս ոլորտն ընդգրկող որոշումներից առավելապես քննարկման առարկա կարող են լինել ձայնեղ բաղաձայնների և ձայնավորական զուգորդումների արտասանությանը, տառադարձությանը, ինչպես նաև օտար բառերի շեշտադրությանը վերաբերողները:

● **Ձայնեղ բաղաձայնների արտասանությունը:** 1969 թ. Շ. Բարսեղյանի նախագծով որոշում ընդունվեց **բ**-ից, **դ**-ից և ձայնավորներից հետո **բ**, **գ**, **դ**, **ձ**, **ջ** տառերի արտասանության մասին: Լեզվում տեղի էին

¹ Տե՛ս «Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու», Եր., 2006, էջ 4. այսուհետև շարադրանքում տեղ. և էջը:

ունեցել ակնհայտ տեղաշարժեր, և անհրաժեշտություն կար բաղաձայնների արտասանությունը աստիճանաբար գրությանը մոտեցնելու և առաջացած ուղղագրական սխալները վերացնելու հանձնարարականների: Հիմնական սկզբունքը ճիշտ էր ընտրված. բոլոր այն դեպքերում, երբ նշված բաղաձայնների արտասանության մեջ առկա է երկակիություն, պետք է նախապատվությունը տալ դրանց գրային արտասանությանը: Բայց ահա բառաշարքերի և օրինակների ընտրության և կատարված առանձին նշագրումների վերաբերյալ որոշման նախագիծը մեր օրերում դուռ է բացում քննարկումների և անհամաձայնությունների: Հիմնական պատճառը թերևս վերջին տասնամյակներին (նկատի ունենք որոշմանը հաջորդած հիսնամյա ժամանակաշրջանը) եռաշարք բաղաձայնների արտասանության մեջ կատարված տեղաշարժերն են: Այսպես. ներկայացվող բառացանկերում իբրև երկակի արտասանություն ունեցող (բ, գ, դ, ձ, ջ ձայնեղներն արտասանվում են նաև որպես խուլեր՝ փ, ք, թ, ց, չ) բառեր են մատնանշվում նաև այնպիսիք, որոնց գրային արտասանությունը այսօր երկբայության առիթ չի տալիս: Օրինակ՝ ա) Թորգոմ-Թոր[ք]ոմ, արգելք-ար[ք]ելք, մեներգ-մեներ[ք], մարգագետին-մար[ք]ագետին, զուգահեռ-զու[ք]ահեռ, զուգընթաց-զու[ք]ընթաց, հեգ-հե[ք], մոգ-մո[ք], մոգպետ-մո[ք]պետ, նվագ-նվա[ք], մոգական-մո[ք]ական, բ) աճուրդ-աճուր[թ], արդի-ար[թ]ի, երիտասարդ-երիտասար[թ], թակարդ-թակար[թ], կախարդ-կախար[թ], մակարդակ-մակար[թ]ակ, նավասարդ-նավասար[թ], վառող-վառո[թ], գ) աջակցել-ա[չ]ակցել, հաջողություն-հա[չ]ողություն են: Արդի գրական հայերենի կենդանի արտասանության մեջ հիշված բառերը գործածվում են գրային արտասանությամբ գրեթե առանց բացառության, և դրանք արտասանական տարբերակներով ներկայացնելը այսօր ժամանակավրեպ է և ոչ գիտական: Եվ հակառակը. բերված օրինակներում կան բառեր, որոնք այսօր չունեն գրային արտասանություն՝ որպես տարբերակ, ինչպես՝ որ[ջ] (տեղ. 199), միր[զ] (տեղ. 197):

● **Հապավումների գործածության մասին:** Վերջին տասնամյակներին խորհուրդը ընդունել է որոշում «Հայերենի տառային հապավումների մասին»: Որոշմամբ փորձ է արվում վերացնելու հատկացուցչի պաշտոնում տառային հապավումների մեկ **հ** հոլովական վերջավորությամբ, մեկ առանց դրա գործածելու զուգահեռությունը: Նշվում է, որ տառային հապավումը հատկացուցչի պաշտոնում ուղիղ է գործածվում, եթե չի արտասանվում իբրև սովորական բառ, այլ «կարդացվում է տառերի (ամբողջական կամ մասնակի) անկախ հեզումով» (տեղ. 190): Բերված օրինակները, սակայն, ենթադրել են տալիս, որ տառային որոշ հապավումների արտասանությունը կանոնական չէ, շեղվում է

² «Հայերենի տառային հապավումների գործածության մասին» որոշման նախագիծը կազմել են Գ. Ջահուկյանը և Հ. Բարսեղյանը: Հաստատվել է տերմինաբանական կոմիտեի 1975 թ. նոյեմբերի նիստում (տե՛ս տեղ. 203):

գրական լեզվի արտասանական նորմերից, ինչպես՝ **Խ[ը]Ս[ը]Հ[ը]Ս[ը], ԱՍ[ը]Ն**. հնարավոր է՝ որոշման նախագիծը կազմելիս արտասանական այս տարբերակները գործել են, սակայն մեր օրերում այդպիսի արտասանությունը գրական լեզվի ոգուն և կանոններին խորթ է: Ճիշտ և հանձնարարելի է **Խ[ը]Ս[ը]Հ[ը]Ս, ԱՍ[ը]Ն[ը]**, և դրան համապատասխան՝ հատկացուցչի պաշտոնում գրավոր խոսքում հանձնարարելի են ուղիղ ձևերը՝ **ԱՄՆ Կոնգրես, ԽՄՀՄ Բնակչությունը** ևն: Ըստ որում, դրանք արտասանվում են այնպես, ինչպես գրվում են:

● **Օտար բառերի շեշտադրությունը:** 1960-ական թթ. արդեն բառարաններից և լեզվի գործածության ցանկացած ոլորտից կարելի էր օրինակներ քաղել՝ ցույց տալու համար, որ հայերենում ոչ միայն անձերի օտար հատուկ անունները և տեղանունները, այլև օտար հասարակ անունները գործնականում պահում էին հայերենին խորթ իրենց մայրենի շեշտադրությունը: Տերմինաբանական կոմիտեն որոշման նախագիծ է մշակում «Ռուսական և օտարազգի հատուկ անունների շեշտադրության մասին»: Որոշման մեկնաբանություններում կարդում ենք. «Օտար շեշտադրությունը համարելով հայերենի հնչերանգին խորթ, նրա խոսքի առոգանության ու ռիթմի ազգային բնույթը խաթարող երևույթ՝ տերմինաբանական կոմիտեն իր որոշումը սահմանափակել է հատուկ անձանունների վերաբերյալ՝ այն էլ հնարավոր համարելով անվան օտար շեշտադրությունը պահպանել միայն նրա ուղիղ ձևերում, այսպես՝ **Լե րմոնտով, Մայակո Վսկի, Չիկոբա վա, Բայց Լերմոնտովի՝ Մայակովսկու և, Չիկոբավայի**» (տեղ. 185): Անցել է ավելի քան հինգ տասնամյակ: Արտասանական տեղաշարժերը կատարվել են ի շահ օտար շեշտադրության: Վիճակագրական բոլոր տվյալներով՝ կենդանի լեզվում օտար և՛ հատուկ, և՛ հասարակ անուններում ու դրանց թեքված ձևերում գործում է փոխատու լեզվի շեշտադրությունը: Այդ ծավալումների դեմ որոշումը ունի փաստարկումներ, որոնք այնքան էլ հիմնավոր ու համոզիչ չեն: Հարաշեշտությունը, որը գրաբարի հնչյունական հատկանիշներից էր, մասամբ բնորոշ է նաև արդի գրական հայերենին. հայերեն մի շարք բառերում շեշտը վերջնավանկային չէ, ինչպես՝ **մանավանդ, մի թե, գրե թե, մի միայն, ո րեորդ, քանի՛ երորդ, ո րևէ** ևն: (Արևմտահայերենում երևույթը ավելի շեշտված դրսևորումներ ունի՝ **ի՛նչպես, ի՛նչու, հավա՛նաբար, միա՛նգամայն, միա՛նաբար** ևն): Հետևաբար դժվար է պնդել, որ այդ շեշտադրությունը խորթ է հայերենի հնչերանգին կամ խաթարում է նրա խոսքի առոգանության ու ռիթմի ազգային բնույթը: Հարցի վերաբերյալ շատ հետաքրքիր դիտարկում է արվում հայերենի կանոնարկման ընդհանուր սկզբունքներում. որոշման մեջ կարդում ենք. «Եթե հայերենի լեզվական միջոցները հնարավորություն են տալիս, այդ դեպքում բառի հայերեն ձևավորումը ըստ հնարավորին պետք է մոտեցնել փոխատու լեզվի արտասանությանը» (տեղ. 23): Արդի հայերենը այդ հնարավորությունը միանգամայն ընձե-

ռում է. մնում է կատարել հաջորդ քայլը՝ բառի հայերեն ձևավորումը ըստ հնարավորին մոտեցնել փոխաստու լեզվի արտասանությանը, որը նաև կենդանի լեզվի պահանջն է:

Բացի այդ եթե որոշումը վերապահություն է անում հատուկ անձանունների վերաբերյալ՝ հնարավոր համարելով անվան օտար շեշտադրությունը պահպանել միայն նրա ուղիղ ձևերում, և դա չի խաթարում հայերեն խոսքի առոգանության ու ռիթմի ազգային բնույթը, ապա նույն վերապահությունը ինչո՞ւ չի կարող տարածվել առհասարակ բոլոր օտար բառերի վրա: Մանավանդ որ բնագրի շեշտադրությունը կենդանի լեզվում նույնքան հաջողությամբ գործում է նաև հասարակ օտար անուններում (**Ֆի գիկա, մաթեմա տիկա, կիբեռնե՛ տիկա, օ՛ պերա, օկտա՝ վա, կոնսերվատո րիա** ևն) և օտար հատուկ ու հասարակ անունների թեքված ձևերում (**Լե՛ րմոնտովից, Ֆրա՛ նսիայի, Ֆի՛ գիկայի, մաթեմա՛ տիկայից, կիբեռնե՛ տիկայով, կոնսերվատո՛ րիայից** ևն): Կարելի է խոսել նաև այդ բառերի արտասանության մեջ առկա կրկնաշեշտության երևույթի մասին. թույլ շեշտվում է նաև վերջավանկը, բայց դա, մեր կարծիքով, սկզբունքորեն չի փոխում հարցադրման բովանդակությունը:

● **Տառադարձություն:** Լեզվի բառապաշարի հարստացման և գործնական իրացման ամենաարդյունավոր ուղիներից է օտար բառամիավորների փոխառումը: Այդ գործընթացի դժվարություններից մեկը փոխանցվող օտար բառի տառադարձության (արտասանությանը հետևելով) կամ գրադարձության (գրությանը հետևելով) խնդիրն է, որը սովորաբար կարգավորվում է հատուկ որոշումներով: Հայերենի լեզվական որակները լայն հնարավորություններ են ընձեռում օտար բառամիավորների արտասանական յուրահատկությունները հայերենին փոխանցելու համար: Ոլորտը կարգավորելու նպատակով Հայերենի բարձրագույն խորհուրդը մի շարք հաջողված նախագծեր է ընդունել (հեղ.՝ Գ. Ջահուկյան, Ա. Խաչատրյան, Վ. Փոթեյան, Ն. Վարդապետյան և այլք): Բայց շատ հարցեր մնում են քննարկման և լուծումների կարոտ: Այսպես:

ա) Ըստ կանոնի՝ օտար **ր**–ն (ռուսերենի **р**–ն) բառասկզբում և բառամիջի արմատական բաղադրիչում տառադարձվում է **ռ**՝ [**ռ**]աղիո, [**ռ**]ուբի, **Բելա[ռ]ուս**, բառամիջում՝ **ր**՝ պ[**ր**]ոֆեսոր, **Սանկտ Պետեր[ր]բուրգ**, **լ**, և ձայնորդներից առաջ՝ **ռ**՝ **Բե[ռ]նարդ, Կա[ռ]լեն**: Հաջորդող տասնամյակներին նախագծում կատարվել են մասնակի փոփոխություններ, որոնց հիման վրա անվանացանկերում արվել են որոշ ճշգրտումներ. **Կոպերնիկոս**// **Կոպեռնիկոս** և **Կորնելիոս**//**Կռոնելիոս** երկգրություններից հանձնարարվել են երկրորդները: Մակայն նախկինի պես՝ որոշ անուններ մնում են հին արտասանությամբ՝ որպես բացառություններ՝ **Կա[ր]լ, ինտե[ր]նացիոնալ**. սրանց վերաբերյալ նախագիծը չունի հիմնավոր բացատրություններ: Բացի այդ՝ գործնականում անլուծելի է մնում մի քանի գործածական անունների հարցը. հակում կա, ավանդույթին հետևելով, գործածության մեջ նախապատվություն

տալու **Կալիֆոռնիա** անվան **n**-ով տառադարձությանը: Ենթադրվում էր, որ նույն հիմքով **Նիդեռլանդներ**-ը պիտի տառադարձվեր **n**-ով, սակայն պետությունների անվանումների վերաբերյալ Կառավարության հատուկ հանձնարարականով, առանց հիմնավոր պատճառաբանության, բառը տառադարձված է **p**-ով՝ **Նիդեռլանդներ**: Սրանց վերաբերյալ բնականաբար ճիշտ կլիներ կոնկրետ որոշումներ ընդունել:

բ) Կրկնակ բաղաձայնները սովորաբար հայերենում արտասանվում են իբրև մենաբաղաձայն և այդպես էլ գրվում են, ինչպես՝ **congressman** – կոնգրեսմեն, **alligator** – ալիգատոր, **ammonium** – ամոնիում, **classicizm** – կլասիցիզմ, **communist** – կոմունիստ, **kollektiv** – կոլեկտիվ: Հայերենում երկար կամ ուժգին արտասանության դեպքում գրվում են կրկնակ բաղաձայնով՝ **վաննա**, **վիլլա**, **Աննա**, **վատտ**, **բրուտտո**, կրկնակ **oo**-ն՝ **ոո**՝ **կոոպերատիվ**, կրկնակ **pp**-ն (ռուս. **pp**) ի ձայնավորից առաջ՝ **ր**՝ **բարիկատ**, մնացած դեպքերում՝ **ո**՝ **Մառ**, **Պյոտոս**, **Կառլոս**: Շատ հաճախ, սակայն, դժվար է լինում կողմնորոշվել, թե կրկնակ բաղաձայնների երկար կամ ուժգին արտասանության չափը արդյոք բավարարում է դրանց գրությունը կրկնակ բաղաձայններով ամրագրելու համար: Այդ անհստակությունը պատճառ է դառնում, որ առանձին փոխառություններ տառադարձվեն երկգրությամբ: Կարծում ենք՝ հարցի լուծման լավագույն միջոցը համապատասխան բառացանկը հնարավոր ամբողջականությամբ կազմելն է:

գ) Հայերենի բարձրագույն խորհուրդը ոչինչ չի ասում այսօր գործածական դարձած մի շարք օտար անունների տառադարձության վերաբերյալ, և լեզվակիրառողին մնում է միայն ավանդույթով կամ սեփական կողմնորոշումներով առաջնորդվել դրանց գրության հարցում. օրինակ, ասենք՝ հաշվի առնելով մի շարք հատուկ անուններում բաղադրող հիմքի գրությունը՝ բառամիջում **o**-ով գրել հետևյալ օտար անունները՝ **Բելգերսկ**, **Բելգերով**, **Ղասարոլյան**, **Ղավութոլու**, **Չարչոլյան** ևն: Կամ՝ առանձին անձնանունների վերաբերյալ կան հանձնարարականներ, օր.՝ հավասարապես ընդունելի տարբերակներ են համարվում՝ **Սոկրատես/Սոկրատ**, **Ղոն Կիխոտ/Ղոն Քիշոտ**, **Լենկթեմուր/Լանկթեմուր** ևն (տեղ. 56-65): Բայց մի շարք անձնանունների տառադարձումը որևէ կերպ չի արձանագրվում, ինչպես՝ **Բելառուս** (երբեմն գործածում են **Բելառուս** անհանձնարարելի տարբերակը), **Էյնշտեյն** (այժմ նաև՝ **Այնշտայն**, երբեմն՝ **Այնշթայն**), **Արգիշտի** (այժմ՝ **Արգիշթի**) ևն³:

դ) Վերջին շրջանում մեր գրականության մեջ և մամուլում ակնհայտ հակում է նկատվում օտար բառերի և հատուկ անունների տա-

³ Ի դեպ, ռուսերեն համարժեքներ չունեցող հայերենի հնչյոթները տառադարձելիս հանձնարարվում է դրանք տառադարձել ըստ հնարավորին առավել մոտ հնչյոթներ արտահայտող տառերով: Բերված բառերի շարքում նշվում է նաև **Թադևոս** անձնանունը. բառի արտասանության հիմքում ամենայն հավանականությամբ դրվել է արտասանական հնացած տարբերակը՝ **Թաթլոս**, որն էլ առաջ է բերել տառադարձման անճիշտ տարբերակ՝ **Та[т]евоc** (տեղ. 81)՝ փոխանակ բնագրին մոտ **Та[д]евоc** տարբերակի:

ռադարձությունը ավելի մոտեցնելու փոխատու աղբյուրի արտասանական առանձնահատկություններին: Դա հատկապես նկատելի է անգլերեն բառերի և անգլերենում գործածվող հատուկ անունների տառադարձության մեջ: Նպատակ ունենալով միասնականացնելու նշված բառերի տառադարձության սկզբունքները Հայերենի բարձրագույն խորհուրդը հանձնարարում է ղեկավարվել հետևյալ կանոններով. 1. Անգլերեն **p, t, k**-ն և **k** արտասանվող **c**-ն տառադարձել բառասկզբում **փ, թ, ք**, մնացած դիրքերում՝ **պ, տ, կ**. վերջին դեպքում կրկնավորները ևս տառադարձել մեկ բաղաձայնով, ինչպես՝ **[Թ]աֆտ (Taft), [Թ]եյլոր (Taylor), [թ]ենիս (tennis), [ք]արտեր (Quarter), [ք]ենեդի (Kennedy), [թ]եստ (test)**, բայց ավանդաբար՝ **Նյու Յորք** (փոխ.՝ **Նյու Յորկ**), **Մարկ [Տ]վեն, [կ]ոնգրեսմեն** ևն: 2. Անգլերենի **w(h)**-ն տառադարձել **ու (wa-ն ուո)**, բացի այն դեպքերից, երբ հայերենում իրար կողքի կարող են հանդիպել երկու **ու (wu, wo, woo)**. այս դեպքում գրել և արտասանել **վու, օր. [Ու]այտ (White), [Ու]այլդ (Wilde), [Ու]ոլտոն (Walton), Դ[ու]այտ (Dwight)**, բայց ավանդաբար՝ **[Վ]աշինգտոն (Washington), [Դ]արվին (Darwin), [վ]ատտ (Watt), [Վ]իլյամ (William)** ևն (տեղ. 178-183): Այս կետը ամբողջանալու համար թերևս երկու լրացում պիտի ունենա: Նախ՝ պետք է որևէ կարգով լուծվի բացառությունների հարցը. կարելի է նոր սկզբունքով տառադարձել նաև ավանդաբար եկածները, և երկրորդ՝ անգլերենի **p, t, k**-ն և **k** արտասանվող **c**-ն տառադարձել **փ, թ, ք** բոլոր այն դեպքերում, երբ արտասանությունը հարազատ է մնում փոխատու լեզվի արտասանությանը և չի խաթարում հայերենում դրանց համար ընդունված գրության և տառադարձության ընդհանուր կանոնները, այսինքն՝ այն, ինչ կատարվում է այսօր գործնականում կամ նույնիսկ մինչև որոշում ընդունելը, այսպես՝ **Taft-[Թ]աֆ[թ], test-[թ]ես[թ], Carter-Քար[թ]եր, Lippman-Լի[փ]ման, Manchester-Մանչեստ[թ]եր/Մանչեստ[թ]ր, Scott-Ս[ք]ոտ[թ], mister-միս[թ]եր, badminton-բադմին[թ]ոն** ևն:

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ: Հայերենի բարձրագույն խորհուրդը պարբերաբար վերախմբագրում է ուղղագրությանը վերաբերող որոշումները: Հաճախ քննարկվող խնդիրներից են մեծատառերի գործածությունը, տողադարձը և *ի վայր (վար), ի վեր* հետադրություններով կազմված բառակապակցությունների և բառերի գրությունը:

● **Մեծատառերի գործածությունը:** Նպատակ ունենալով բաղադրյալ հատուկ անուններում մեծատառերի գործածությունը հեշտացնել և դրանց գրության մեջ միօրինակություն հաստատել՝ ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության լեզվի պետական տեսչության բարձրագույն խորհուրդը 2003 թ. մարտի 8-ին հրատարակեց որոշում, որով վերանայվում էր 1963 թ. հունվարին տերմինաբանական կոմիտեի ընդունած որոշումը: Նոր որոշումը, սակայն, մի շարք կետերում ավելի է խճճում մեծատառերի գործածության արդեն իսկ առկա անհստակությունները: Այսպես:

ա) Մի քանի բաղադրյալ հատուկ անունների երկրորդ բաղադրիչները հանձնարարվում է գրել մեծատառով՝ հաշվի առնելով զանազան աղբյուրներում դրանց այդ կարգով գրությունը և նաև այն հանգամանքը, որ իբր դրանք փոխաբերական առումով են գործածված: Նույն տրամաբանությունը չի գործում, սակայն, նույն կարգի այլ բաղադրյալ հատուկ անուններում՝ **Վայոց ձոր, Հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոս** են: Նախագծի հեղինակի փաստարկումները այս կետերի վերաբերյալ հիմնավոր չեն, քանի որ բաղադրական նույն կազմություններն ունեցող հատուկ անուններում (**Գեղամի դաստակերտ, Տրդատի թախտ, Հավուց թառ, Անահտա աթոռ, Բաղակի քար** են) երկրորդ բաղադրիչները առաջարկվում է թողնել փոքրատառ գրությամբ ընդամենը այն հիմնավորմամբ, որ «այս հարյուրավոր տեղանունների անվանական ուղղագրությունը դեռևս պիտի պահպանվի», կամ՝ իբր **Վայոց ձոր** աշխարհագրական տեղանունը հարյուրամյակների գործածություն ունի, և որ այստեղ «ձորը», ի տարբերություն **Հայկական պար, Մեծ արջ** բաղադրյալ անունների երկրորդ բաղադրիչների, «շարունակում է պահել իր բառային նշանակությունը»:

բ) Ճշգրտում է կատարվել ՀՀ կենտրոնական ղեկավար բարձրագույն մարմինների անվանումների ուղղագրության մեջ՝ ըստ դրանց կատարած գործառնությունների կամ վերահսկողական և ոչ վերահսկողական դերի: Այդպիսով՝ **ՀՀ Վճարել դատարան**-ը գրվում է մեծատառով, **վերաքննիչ**-ը՝ փոքրատառով, **ՀՀ Ազգային ժողով**-ը և **Նախարարների խորհուրդ**-ը (**Կառավարություն**-ը)՝ մեծատառով, **դատախազություն**-ը՝ փոքրատառով են, են:

գ) Առաջարկվում է **Հայկ Նահապետ**-ի երկրորդ բաղադրիչը գրել մեծատառով այն հիմնավորմամբ, որ «բոլոր Հայկերը չէ, որ Հայկ Նահապետ են»: Նույն տրամաբանությամբ, օրինակ, կարելի է ասել բոլոր **Թորգոմները** չէ, որ **Նահապետ** են (Թորգոմ Նահապետ): Մինչդեռ վերջինը չի հանձնարարվում գրել մեծատառով:

դ) Ի տարբերություն ազգային մյուս հաստատությունների՝ բացառություն է համարվում **Գիտությունների ազգային ակադեմիան**՝ «այդ հաստատության անվան մեծատառ գրությամբ» (տեղ. 237):

Ինչպես տեսնում ենք, բաղադրիչների փոխաբերական-ոչ փոխաբերական առումների վերաբերյալ բացատրությունները համոզիչ չեն: Գրության սկզբունքը հաստատության գործառնական ինչ-ինչ սկզբունքներով հիմնավորելը, պետականորեն սահմանված գերագույն իշխանությունների աստիճանականությունը և կամ բացառություններ սահմանելը հազիվ թե նպաստում են մեծատառերի գործածությունը հեշտացնելուն և դրանց գրության մեջ միօրինակություն հաստատելուն: Որոշումը ակնհայտորեն կարիք ունի վերանայման և հստակեցման: Մեծատառերի գործածությունը ի վերջո պայմանավորվածության հարց է և կարող է լուծվել լեզվակիրառողի համար ավելի հեշտ

սկզբունքներով և արդի գրավոր խոսքում լեզվական կանոնարկված ավանդույթին համապատասխան:

• **Ի վայր (վար), ի վեր հետադրություններով կազմված բառակապակցությունների և բառերի գրությունը:** Հարցի վերաբերյալ որոշումը (1992 թ.), որը վերախմբագրմամբ հաստատվել է 2000 թ. և կոչված էր դրանց գրության մեջ առաջացած ավելորդ գուգաձևությունները վերացնելուն, ըստ էության չճառայեց նպատակին նրանում առկա որոշ հակասությունների պատճառով: Այսպես, որոշման 1-ին կետի **դ** ենթակետով սահմանվում է, որ բառային անկախություն ունեցող շեշտակիր գոյականներով կամ մակբայներով և **ի վայր (վար)** ու **ի վեր** հետադրություններով կազմված կապակցությունները գրվում են անջատ կամ հարադրությամբ, ինչպես՝ **գետն ի վայր, կիրճն ի վեր....** նն: Իսկ նույն որոշման երկրորդ կետը հանձնարարում է անանջատ կամ համադրությամբ գրել մեկ բառային շեշտ ունեցող «բարդ բառերը»՝ **երեսնիվայր(վար), հիմնիվայր(վար)** նն: Եվ վերջապես, նույն կետի **Ծանոթություն**-ներով նույն բնույթի բարդությունների համար թույլատրելի է համարվում երկակի գրությունը՝ **երեսն ի վայր/երեսնիվայր, հիմն ի վեր/հիմնիվեր** նն, և անհանձնարարելի՝ **լեռնիվայր, լեռնիվեր, սարնիվեր** նն, որը ի վերջո ենթադրում է գուգահեռություն: **Նախ** հատուկ կետով բառերի որոշ խմբի համար գրության *միակ ճիշտ ձև է սահմանվում* բաղադրիչների անանջատ գրությունը (**երեսնիվայր** նն), բայց **Ծանոթությամբ թույլատրելի**՝ նաև դրանց անջատ գրությունը (**երեսն ի վայր** նն): **Հետո**՝ 1-ին կետի **դ** ենթակետում նշված բառերը (**գետն ի վայր, փողոցն ի վար** նն) և 2-րդ կետի մի շարք բառեր (**երեսնիվայր, հիմնիվեր** նն) ունեն նույն հատկանիշը. երկու դեպքում էլ «առաջին բաղադրիչը նույնությամբ անկախ գործածություն ունի»: Մինչդեռ որոշումը դրանց համար սահմանում է գրության տարբեր սկզբունքներ: Կարծում ենք՝ որոշումը վերախմբագրման կարիք ունի: Դա կարող է իրականացվել, օրինակ, հետևյալ տարբերակներով.

ա) ի վայր (վար), ի վեր հետադրությամբ գոյականներով կամ մակբայներով կազմված կապակցությունների բաղադրիչները գրվում են անջատ, եթե դրանք ունեն բառային անկախություն, այսինքն՝ ունեն նույնությամբ անկախ գործածություն, ինչպես՝ **սարն ի վեր, պատն ի վայր, լեռն ի վայր, գետն ի վեր, հիմն ի վեր, երեսն ի վայր, հնուց ի վեր, դարեր ի վեր, փողոցն ի վար, Մասիսն ի վեր, Ագատն ի վայր** նն: Մյուս բոլոր դեպքերում բաղադրիչները գրվում են անանջատ, ինչպես՝ **գառիվար, գառիվեր, դարիվեր (դարուփոս-ի դար-ն է), բերանքսիվայր** նն:

բ) Անանջատ են գրվում գոյականներով և **ի վայր (վար), ի վեր** հետադրություններով բաղադրված բարդ բառերի բաղադրիչները, ինչպես՝ **լեռնիվեր, սարնիվեր, պատնիվեր**: Անջատ են գրվում, եթե գոյականը հատուկ անուն է (**Մասիսն ի վեր**), դրված է հոգնակի թվով (**դա-**

րեր ի վեր), կամ եթե առաջին բաղադրիչը բառակապակցություն է (բարձր լեռն ի վեր), մակբայ է կամ էլ առանձին շեշտվող գոյական (վաղուց ի վեր, հոսանքն ի վար, փողոցն ի վեր)⁴: Վերջին ձևակերպումը առանձին շեշտվող գոյական է, փոքր-ինչ անորոշ է և կարող է սուբյեկտիվ մոտեցումների դուռ բացել:

2006 թ. տեղեկատուն որոշումներ չի պարունակում մի շարք հարցերի վերաբերյալ, որոնք առկա են առանձին ոլորտներում: Դրանցում կատարվող էական տեղաշարժերը կարոտ են քննարկումների, եղած կանոնների վերանայման կամ նոր կանոնների սահմանման: Այդպիսի հարցերից են, օրինակ, ձայնավորների և ձայնավորական զուգորդումների արտասանությունը, հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ բաղադրական հիմքերով կազմությունները, առանձին բաղադրյալ հատուկ անունների գրությունը նն:

● **Ձայնավորների և ձայնավորական զուգորդումների արտասանությունը:** Ըստ գործող կանոնի՝ եթե բաղադրյալ բառերի՝ **ո**-ով և **ե**-ով սկսվող բաղադրիչներին նախորդում է ձայնավոր, ապա, որպեսզի ձայնավորների կուտակում չառաջանա, համապատասխանաբար **ո**-ն արտասանվում է **վօ** (ամենավօրակյալ, բազմավօձ), իսկ **ե**-ն՝ **յե** (ամենայեյրևելի, կիսայեզրափակիչ), իսկ եթե նախորդում է բաղաձայն, ապա **ո**-ն արտասանվում է **օ** բարձրօրակ, բազմօտանի, իսկ **ե**-ն՝ **է** (համէրկրացի, դարձէրես): Պետք է նկատել, սակայն, որ սահմանված կանոնը ժամանակակից հայերենի ուղղախոսության մեջ ամբողջությամբ չի գործում: Անժխտական նախաձանց ունեցող բառերի մի որոշ մասում (հատկապես գրական-գրքային երանգ ունեցող բառերում) գործում է արտասանական զուգահեռ տարբերակ. **է**-ի փոխարեն հաճախ արտասանվում է նաև **յե**, իսկ **օ**-ի փոխարեն՝ **վօ**, ինչպես՝ **անէրկյուղ/անյեյրկյուղ, անէկամտաբեր/անյեկամտաբեր, անէնթակա/անյեթակա, անէթանդ //անյեթանդ, անօղնաշարավոր/անվօղնաշարավոր, անօղջամիտ/անվօղջամիտ, անօռոգելի/անվօռոգելի, անօխակալ/անվօխակալ, անօրդի//անվօրդի, անօտնահարելի/անվօտնահարելի** նն (բայց **անէրես, անէզական** նն):

Էական փոփոխություն է տեղի ունեցել **կ** և **չ** քերականական մասնիկներին հաջորդող **ե**-ի և **ո**-ի արտասանության մեջ: Գրական լեզվի կանոնով սահմանված արտասանությունը՝ **ե > է** (**կէրագեն, կէռապատկեն, չէրևակայեն, ո > օ՝ կօրոշեն, չօրոնեն, չօռոգեն**), այսօր աստիճանաբար իր տեղը զիջում է այդ հնչյունների՝ **յե** և **վօ** արտասանությանը: Ըստ որում՝ այս դեպքում չի աղավաղվում սկզբնաձևի արտասանական պատկերը՝ **յեթապատկեն – կրյեթապատկեն, յեյրևակայեն – չրյեյրևակայեն, վօրոնեն – չրվօրոնեն, վօռոգեն – չրվօռոգեն**: Բոլոր դեպքերում, ակնհայտ է, որ ունենք արտասանական զուգահեռներ, որոն-

⁴ Տե՛ս **Ռ. Գյուրջիկյան**, Հայերեն բառարան-տեղեկատու. միասին, անջատ կամ գծիկով գրվող բառեր, Ա.-Ֆ, Եր., 2001, էջ 16:

ցից արդի խոսակցական նորմի շրջանակներում գործող տարբերակը միտված է դառնալու գրական լեզվի արտասանական կանոն:

Գրական լեզվի արտասանական կանոնով՝ ձայնավորական զուգորդումները (կից ձայնավորների միացությունը՝ **առ, ուս, առ, իու, իո** նն) մի շարք բառերում արտասանվում են յ ձայնակապի հավելումով (կարճ յ)՝ **ան[է]անալ, գրե[յ]ի, մի[յ]ավոր, պի[յ]ոներ**, կամ վերածվում են յ-ի՝ **օվկ[յ]անոս, Անդր[յ]աս**: Մակայն լեզվի զարգացմամբ պայմանավորված որոշակի տեղաշարժ է նկատվում ձայնական այդ զուգորդությունների արտասանության մեջ. դրանք արտաբերվում են կիսահունչ յ-ով: Գրական լեզվի համար գործում է նաև արտասանական այդ տարբերակը՝ **անե[յ]անալ, գրե[յ]ի, մի[յ]ավոր, օվկ[յ]անոս**, ըստ որում, որոշ բառերում թույլ հնչում է նաև յ-ին նախորդող ձայնավորը՝ **Անդր[ե]յաս, հր[ե]յա, Մար[ի]յամ, պ[ի]ոներ, քրիստոն[ե]յական**:

● **Հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ բաղադրական հիմքերով կազմություններ**: Դրանց մի շարք դրսևորումների վերաբերյալ կան էական տարակարծություններ: Տասնամյակներ առաջ գիտական գրականության մեջ արձանագրված շատ իրողություններ արդի գրական լեզվի կանոններով և լեզվագործածությամբ չեն հաստատվում: Օրինակ՝ նախորդ դարի հիսունականներին նշվել է, որ հոգնակի թվի կազմության մեջ և հոլովման ժամանակ նախընտրելի է **բուրդ** բառի անհնչյունափոխ տարբերակը⁵: Այսօր **Արևակ** (Արևելահայերենի ազգային կորպուս)-ի տվյալներով ունենք հետևյալ պատկերը՝ **բուրդի**՝ 26 գործածություն, **բրդի**՝ 768: Կամ՝ ասվում է, որ սովորական է **լուր** բառի հնչյունափոխված հիմքով հոլովածներ՝ **լրի**⁶, մինչդեռ ըստ **Արևակ**-ի՝ **լուրի**՝ 378, **լրի**՝ 12: Կամ սեռական-տրականում երկակի հոլովածներ ունեցող **սնունդ** և **կորուստ** բառերից առաջնությունը տրվել է չփոփոխված ձևերին, փոփոխվածները համարվել են հնացած⁷. ըստ **Արևակ**-ի՝ **սննդի**՝ 5516, **սնունդի**՝ 150, **կորստի**՝ 1296, **կորուստի**՝ 336: Եվ կամ՝ **մշակույթ** բառահիմքով կազմված **մշակութային** և **մշակույթային** տարբերակներից անվերապահորեն նախապատվությունը տրվել է անհնչյունափոխ հիմքով կազմությանը. մյուսը համարվել է արհեստական, որը իբրև թե հետագայում պիտի դուրս մղվեր գործածությունից: Մինչդեռ և՛ արդի հայերենի բառարանների տվյալներով⁸, և՛ կենդանի լեզվագործածության օրինակներով հաստատվում է հակառակը. բառարաններում միակ տարբերակ է նշվում **մշակութային**-ը⁹, իսկ **Արևակ**-ը տալիս է

⁵ Տե՛ս **Վ. Առաքելյան**, Աշխարհաբարի հնչյունափոխական օրինաչափությունները, Եր., 1951, էջ 68:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 69: Նաև՝ **Գ. Զահուկյան** և այլք, Հայոց լեզու, I մաս, Ա պրակ, Եր., 1980, էջ 142:

⁷ Տե՛ս **Գ. Զահուկյան** և այլք, նշվ. աշխ., էջ 143:

⁸ Տե՛ս «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», հ. 3, Եր., 1974, **Է. Աղայան**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976:

⁹ Տե՛ս **Գ. Զահուկյան** և այլք, նշվ. աշխ., էջ 147:

տարբերակների գործածության հետևյալ հաճախականությունը՝ **մշակությային**՝ 91, **մշակությային**՝ 14897: Ձևակազմական և բառակազմական մի շարք բաղադրական հիմքերում տարբերակային ձևերը գործածական են, ինչպես՝ **բարիություն/բարություն, բռնցքի/բռնցքի, գործառությային/գործառությային, խելացիություն/խելացություն, կիսաեզրափակիչում/կիսաեզրափակչում, հատությային/հատությային**, կամ **մակույկաձև/մակուկաձև, մրցությային/մրցությային, սովորությային/սովորությային, վայրկյանապես/վայրկենապես, տիրությային/տիրությային, քննիչի/քննչի** ևն: Եվ նորմավորողի խնդիրն էլ այս դեպքում այն է, որ ոչ թե պատրաստի դեղատոմս առաջարկի, այլ պարզապես արձանագրի լեզվավիճակը և լեզվակիրառողին հնարավորություն տա կողմնորոշվելու դրանց նախընտրելի կամ հանձնարարելի տարբերակներում:

Այս իրողությունների վերաբերյալ Հայերենի բարձրագույն խորհրդի լռությունը վկայում է այն մասին, որ նա ընդունում է ուղորտում գործող նորմերը, որոնք արձանագրված են նորմատիվ քերականության մեջ, և վերանայելու առիթներ չի տեսնում: Այդ մասին են խոսում նաև տեղեկատուում այլևայլ առիթներով բերված օրինակները: Այսպես. խոսելով **ես, եո, իա, իե, իու** տառակապակցություն ունեցող բառերի տողադարձի մասին՝ որոշման մեկնաբանություններից մեկում ասվում է, որ «հայերենում *պրեսիեր, պրեսիերա, ռելիեֆ, ֆելիետոն, Պոլովժիե, Վիետնամ, Մոլիեր* և այլ հատուկ և հասարակ անուններում *յե* արտասանվող հնչյունակապակցությունը գրվում է *իե* տառակապակցությամբ» (տեղ. 43), մեկ այլ առիթով՝ « հիմնականում դրանց *ե* և *ի* բաղադրիչներն արտասանվում են *յ* (*ոյալիզմ, Նապոյոն, սոցյալիզմ, հեքյաթ, ֆելիետոն, չեմպյոն, կալցյում* և այլն): Ուրեմն ձայնավորին նախորդող *ե, ի* գրերը, արտասանվելով *յ*, առանձին վանկ չեն կազմում...» (տեղ. 248): Այսինքն՝ լռելյայն ընդունվում և հանձնարարվում են արտասանական վիճահարույց տարբերակներ:

Գյումրի և **Լոռի** հատուկ անունների թեքված ձևերի համար միակ ճիշտ տարբերակ են համարվում ոչ թե անհնչյունափոխ հիմքով կազմվածները՝ **Լոռիի, Լոռիից, Գյումրիի, Գյումրիից** ևն, այլ հերթագայությամբ ձևերը՝ **Լոռու, Լոռով, Գյումրու, Գյումրուց** ևն, որոնք ոչ միայն անբարեհունչ են, այլև աղավաղում են անվան ուղիղ պատկերը և այս բոլորից գատ՝ նաև քիչ գործածական են նախորդների համեմատությամբ:

Մեծատառերի գործածության վերաբերյալ որոշումներում որևէ անդրադարձ չկա **Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, երկրորդ կամ երրորդ Հանրապետություն** բաղադրյալ հատուկ անունների գրությամբ. որոշման նախագծի առաջին կետը սահմանում է. «Բոլոր բառերն սկսել մեծատառով. ա) Բոլոր պետությունների պաշտոնական բաղադրյալ հատուկ անուններում...» (տեղ. 286): **Առաջին, երկրորդ կամ, ասենք, հինգերորդ** որոշիչները պետության **պաշտոնական ան-**

վան բաղադրիչներ չեն, և ենթադրվում է, որ մեծատառով չպետք է գրվեն: Բայց ահա տեղեկատուի խմբագիր-հեղինակը որոշումների մեկնաբանություններում դրանք գործածել է մեծատառերով՝ «...երբ ստեղծվեց Հայաստանի Առաջին, ապա՝ Երկրորդ Հանրապետությունը» (տեղ. 9): Բնականաբար, սա կարող է շփոթության մեջ գցել լեզվակիրառողին:

Համառ լրության է մատնված ազգանուններում գաղտնավանկ ը-ի գրության հարցը: Առանձին դեպքերում ազգանունները ճիշտ արտաբերելու համար պետք է գրության մեջ արտահայտել գաղտնավանկը՝ տարրնթերցումից խուսափելու համար, օր.՝ **Չալրմյան** ազգանվան մեջ ը-ի չգրությունը կարող է դուռ բացել անճիշտ արտասանության. չգրվող ը-ն կարող է ոչ ճիշտ տեղում հնչել կամ սղվել, ասենք՝ **Չալմ[ը]յան**, որը հեռու է բառի ճշգրիտ արտասանությունը լինելուց: Նմանապես՝ **Պլրտյան**, ոչ թե՝ **Պլտրյան**, **Այտընյան**, ոչ թե՝ **Այտնրյան**, **Բրայրն**, ոչ թե՝ **Բրայն**, **Չալրխյան** և ոչ թե՝ **Չալխրյան** կամ **Չալխյան** են:

Բանալի բառեր – կանոնարկում, տեղաշարժեր, գրական լեզվի նորմ, ուղղախոսություն, տառադարձում, շեշտ, ուղղագրություն, որոշում, հստակեցում

ЮРИЙ АВETИСЯН – По поводу постановлений Высшего совета по армянскому языку (орфоэпия и орфография). – В области орфоэпии и орфографии имеется ряд вопросов, требующих обсуждения и упорядочения, такие, например, как употребление кавычек и принципы стенографирования. Эти вопросы, как и ряд других, необходимо решить, или приняв новые постановления, или отредактировав прежние. Живой язык непрерывно развивается и видоизменяется, и единственный способ устранить периодически возникающий параллелизм форм и приблизить литературный язык к живому – время от времени регулировать его путём постановлений.

Ключевые слова: *упорядочение, сдвиги, норма литературного языка, орфоэпия, транскрибирование, ударение, орфография, постановление, очищение*

YURI AVETISYAN – Observations on the Armenian Higher Council Decisions (Orthoepy and Orthography). – In the realm of orthoepy and orthography, there are issues that are subject to discussion and regulation, such as the use of quotation marks, the principles of abbreviation, etc. We believe, that to solve the problems mentioned above, we need new or revised resolutions as the living language is constantly evolving and changing and in order to abolish the parallel forms, the only way to perfect the literary language with the logic of living language is from time to time to turn to these problems with resolutions.

Key words: *regulation, shifts, norm of the literary language, orthoepy, spelling, stress, orthography, decision, specification*